พระราชประวัติ
พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชประวัติ
พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์นันทวัน

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๔๙๖

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY

คำนำ

หม่อมราชวงศ์หญิงนวลขจร กมลยะบุตร ได้มอบฉันทะให้หลวงอรรถกมลยบุตยานุวัตร ผู้สามี มาแจ้งความ ณ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากรว่า มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์ นันทวัน ผู้เป็นพระบิดา และใคร่จะได้เรื่องที่เกี่ยวข้องด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะหม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์ นันทวัน ผู้สิ้นชีพิตักษัย เป็นโอรสในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้านันทวัน ผู้เป็นต้นตระกูล "นันทวัน" ซึ่งเป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าหน้าที่ได้เลือกเรื่องที่เกี่ยวข้องด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เท่าที่ได้ค้นพบมีอยู่ทั้งสิ้นรวม ๕ เรื่อง คือ

๑. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งหอสมุดแห่งชาติได้เคยพิมพ์รวมไว้ในหนังสือพระบวรราชประวัติ และพระบวรราชนิพนธ์

๒. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งหอสมุดแห่งชาติได้เคยพิมพ์รวมไว้ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๓ ว่าด้วยตำนานวังหน้า

๓. ตำราปืนใหญ่

๔. เพลงยาวและสักวา

๕. พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงค่อนข้าราชการวังหน้า

หนังสือ ๓ เรื่องหลังเป็นผีพระโอษฐ์ในพระบาทสมเด็จพระ-ปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งหอสมุดแห่งชาติได้เคยตีพิมพ์ไว้แล้ว

เจ้าภาพชอบใจเรื่อง "พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสม-เด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระราชนิพนธ์และทรงพระนิพนธ์ไว้ จึงขออนุญาตนำเรื่องทั้งสองนี้ไปจัดพิมพ์รวมไว้เป็นหนังสือเล่มเดียวกัน เพื่อให้เป็นความสะดวกแก่ผู้ที่ต้องการค้นคว้าพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมศิลปากร เห็นชอบด้วยความดำริของเจ้าภาพ จึงอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

ก็พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระอนุชาธิราชแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ร่วมพระ-ราชชนนีเดียวกัน คือกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาโปรดปรานเป็นอันมาก ถึงกับเมื่อโปรดให้เป็นพระมหาอุปราช ณ พระบวรราชวัง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีพระเกียรติยศเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดิน สมด้วยคำในเพลงยาวและสักวาที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงไว้ว่า "เราที่สองรองภูมินทร์นามปิ่นเกล้า คิดบทเกลาไว้

เป็นกลอนสุนทรสนอง เป็นคติควรดำริขอเชิญตรอง ตามทำนองโบราณราชประเพณี" พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความรู้วิชาการทั้งทหารบก ทหารเรือ และวิชาการก่อสร้างและเครื่องกล ได้ทรงแต่งตำราขึ้นใหญ่ไว้เล่มหนึ่ง โดยเคยทรงบังคับบัญชาทหารปืนใหญ่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงสร้างเครื่องเรือกลไฟขึ้นได้ในประเทศไทยเป็นครั้งแรก เมื่อเสด็จขึ้นไปประทับที่วังหน้านั้น วังหน้ารกร้างหักพังมากถึงออกพระโอษฐ์ว่า "เออ อยู่ดี ๆ ก็ให้มาเป็นสมภารวัดร้าง" จึงต้องทรงจัดการซ่อมแซมเป็นการใหญ่ นอกจากนี้มีเสียงเล่าลือกันว่า ทรงพอพระทัยในวิชาไสยศาสตร์อาคมเวทมนต์คาถา บ้างว่าทรงหายพระองค์ได้ บ้างว่าเสด็จเหยียบเรือฝรั่งเอียง ฉะนั้นการที่เจ้าภาพได้จัดพิมพ์พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อแจกเผยแพร่เป็นวิทยาทาน จึงเป็นการสมควรอย่างยิ่ง

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้บำเพ็ญเพื่ออุทิศผลถวายแด่ หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์ นันทวัน เป็นการสนองคุณพระบิดาด้วยความกตัญญูกตเวที ขออำนาจแห่งกุศลทั้งหลายทั้งปวง จงสัมฤทธิผลดลบันดาลให้สำเร็จหิตสุขอิฐวิบุลมนุญผลแด่ หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์ นันทวัน ผู้สิ้นชีพิตักษัยไปตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๔ กรกฎาคม ๒๔๙๖

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

ประสูติ วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๒๓

สิ้นชีพิตักษัย วันที่ ๑๙ เมษายน ๒๔๘๖

พระประวัติ

หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์ นันทวัน เป็นโอรสพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านันทวัน หม่อมเชยเป็นมารดา ประสูติที่วังท่าช้างวังหน้าฝ่ายพระราชวังบวร เมื่อวันจันทร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๔๒ ตรงกับวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๒๓ มีน้องร่วมหม่อมมารดาเดียวกันอีก ๒ องค์ คือหม่อมเจ้าหญิงโอภายจรัสพักตรพิมล ซึ่งยังมีพระชนม์อยู่ในเวลานี้และหม่อมเจ้าภาคโสภณพูลพิพัฒน์ ซึ่งได้สิ้นชีพิตักษัยเสียเมื่อทรงพระเยาว์

เมื่อทรงพระเยาว์ได้ทรงรับการศึกษาเบื้องต้น ณ วังที่ประทับตามประเพณีเจ้านายสมัยก่อน ต่อมาได้ทรงเข้าศึกษาในโรงเรียนนายร้อยทหารบก แต่ไม่จบหลักสูตรของโรงเรียน ได้ลาออกมารับราชการสนองพระเดชพระคุณเมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๓๘ เวลานั้นมีพระชนม์ประมาณ ๑๖ พรรษา

เมื่อทรงเริ่มเข้ารับราชการ เป็นเสมียน สังกัดกรมกองตระเวน กระทรวงนครบาล

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๐ ย้ายไปเป็นเสมียนของเสนาบดี กระทรวงนครบาล

วันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๑ เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นผู้ช่วยเจ้าพนักงานผลประโยชน์ กรมสรรพากร กระทรวงนครบาล

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ย้ายไปเป็นเจ้าพนักงานผลประโยชน์กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ เลื่อนขึ้นเป็นข้าหลวงรักษาราชการเมืองปทุมธานี

วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ ย้ายไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดนนทบุรี

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งปลัดกรม กรมปลัดบัญชี กระทรวงมหาดไทย

วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๑ ย้ายไปดำรงตำแหน่งปลัดกรมประชาบาล กระทรวงมหาดไทย

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒ ย้ายไปเป็นผู้อำนวยการ กองบุราภิบาลกรมสาธารณสุข กระทรวงมหาดไทย

ในระหว่างรับราชการ ทรงรับบำเหน็จความชอบในราชการหลายครั้ง คือ

๑. เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๔๖ ขณะรับราชการตำแหน่งเจ้าพนักงานผลประโยชน์กรุงเทพ ฯ ได้จัดการผูกปี้จีนจนเป็นที่เรียบร้อย ไม่มีเหตุการณ์วิวาทอย่างไร ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จัตุรถาภรณ์มงกุฎไทย เป็นบำเหน็จความชอบ

เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๔๘ ขณะรับราชการตำแหน่งข้าหลวง

รักษาราชการเมืองปทุมธานี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า-อยู่หัว เสด็จประพาสต้นและประทับแรม ณ เมืองปทุมธานี ได้มีพระราชกระแสถามถึงวิธีจัดการปกครองเมือง หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์นันทวัน ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาเข้าพระราชหฤทัยเป็นที่เรียบร้อย ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จัตุรถาภรณ์ช้างเผือก และพระราชทานดุม จ.ป.ร. ทองคำลงยา ๑ สำรับ เป็นบำเหน็จความชอบ

๓. เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๕๑ ได้ทำลายสำนักโจรผู้ร้ายที่จังหวัดธัญญะบุรี และจับตัวหัวหน้าโจรผู้ร้ายได้ส่งศาลตัดสินจำคุกตลอดชีวิต ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตริตาภรณ์มงกุฎไทย เป็นบำเหน็จความชอบ

๔. เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๕๔ ได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยความเข้มแข็งและปราบปรามโจรผู้ร้ายในจังหวัดนนทบุรีให้สงบราบคาบและเรียบร้อย ทั้งได้ช่วยเหลือจัดทำทำนบกันน้ำ อันเป็นประ-โยชน์แก่ชาวนา ทำให้การทำนาของชาวนาได้ผล ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตริตาภรณ์ช้างเผือกเป็นบำเหน็จความชอบ

ส่วนเงินเดือน เมื่อเริ่มเข้ารับราชการ ทรงได้รับพระราชทานเงินเดือนเดือนละ ๒๐ บาท แล้วได้เลื่อนขึ้นเป็นลำดับถึงเดือนละ ๕๒๐ บาท

สำหรับยศเมื่อวันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้รับพระราชทานยศรองอำมาตย์เอก และหุ้มแพร

เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้รับพระราชทานเลื่อนยศ เป็นอำมาตย์ตรีและ

เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้รับพระราชทานเลื่อนยศ เป็นอำมาตย์โท

นอกจากยศในทางพลเรือน ได้รับพระราชทานยศในฐานะที่เป็นเสือป่า คือ

๑. เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานยศเสือป่าเป็นนายหมู่ตรี

๒. เมื่อเดือนมกราคม พุทธศักราช ๒๔๕๕ ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นนายหมู่โท

๓. เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๕๖ ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นนายหมู่เอก

๔. เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๖๐ ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นนายหมวดโทเหล่าเสนา

๕. เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๖๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปสังกัดกองบังคับการกรมพรานหลวง รักษาพระองค์ และได้รับพระราชทานยศเท่าเดิม

๖. วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๖๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนยศขึ้นเป็นนายหมวดเอก สังกัดกองบังคับการกรมเสือป่าพรานหลวง รักษาพระองค์

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้รับพระราชทานเหรียญรัชฎาภิเษก

พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้รับพระราชเหรียญที่ระลึกในการเสด็จประพาสยุโรป

พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตติยจุลจอมเกล้า ฯ

พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับพระราชทานเหรียญทวีธาภิเษก (ทอง)

พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จัตุรถาภรณ์มงกุฎไทย

พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จัตุรถาภรณ์ช้างเผือก

พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตริตาภรณ์มงกุฎไทย

พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้รับพระราชทานเหรียญรัชมังคล (ทอง)

พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้รับพระราชทานเหรียญรัชมงคล (ทอง)

พ.ศ. ๒๔๕๒ ได้รับพระราชทานเข็มพระชนมายุ (เงิน)

พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเข็มไอยราพต (เงิน)

พ.ศ. ๒๓๕๔ ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๖ (ทอง)

พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตริตาภรณ์ช้างเผือก

พ.ศ. ๒๔๙๓ ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษก (ทอง) รัชกาลที่ ๙

หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์ นันทวัน ทรงรับราชการถึงสิ้นปี พ.ศ. ๒๔๖๖ จึงได้กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ เพื่อรับพระราชทานบำนาญ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๗

ส่วนกิจการส่วนพระองค์ได้ทรงสมรสกับนางสาวเกตุ ธิดาพระประสิทธิ์ศักดิ์สมุทรเขต ปลัดเมืองสมุทรปราการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ ต่อมาหม่อมเกตุถึงแก่กรรม ได้ทรงสมรสกับนางสาวถนอม บุตรีนายเล็กเจ้าของโรงรับจำนำฮั่วเส็ง ถนนพาหุรัตน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ นอกนั้นมีหม่อมอื่นอีกคือ หม่อมล้วน หม่อมผิว และหม่อมเพียร ทรงมีโอรสธิดาที่มีชีวิตอยู่ในเวลานี้นับเรียงตามลำดับอายุ คือ

๑. ม.ร.ว. เกื้อกมล สวัสดิสรยุทธ ภรรยา พล.โท หลวงสวัสดิ์สรยุทธ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงวัฒนธรรม

๒. ม.ร.ว. กอแก้ว นันทวัน

ทั้งสองนี้หม่อมเกตุเป็นมารดา

๓. ม.ร.ว. สุภาพัฒน์ พจนสัจ ภรรยานายพิชาญ พจนสัจ เลขานุการ กรมมหาวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ฯ หม่อมล้วนเป็นมารดา

๔. ม.ร.ว. นวลขจร กมลยะบุตร ภรรยาหลวงอรรถกมลยบุตยานุวัตร ผู้อำนวยการกองอัยการ กรมอัยการ

๕. ม.ร.ว. นัดดา นันทวัน

๖. ม.ร.ว. จันทมาศ นันทวัน

๗. ม.ร.ว. ศุภผล นันทวัน หม่อมผิวเป็นมารดา

๘. ม.ร.ว. อนันต์ นันทวัน

๙. ม.ร.ว. นันทนา นันทวัน

๑๐. ม.ร.ว. โกมุทสวัสดิ์ หรือวีระ นันทวัน

หมายเลข ๔, ๕, ๖, ๘, ๙, และ ๑๐ หม่อมถนอมเป็นมารดา

๑๑. ม.ร.ว. สุขพันธ์ นันทวัน

๑๒. ม.ร.ว. จันทนขจร นันทวัน

๑๓. ม.ร.ว. พรสวัสดิ์ นันทวัน

ทั้งสามนี้หม่อมเพียรเป็นมารดา

หม่อมเจ้าขจรศุภสวัสดิ์ นันทวัน ทรงมีพระนิสัยอ่อนโยนโอบอ้อมอารีแก่บุคคลทั่วไป ไม่ทรงถือพระองค์ เมื่อได้ทรงลาออกจากราชการแล้ว ทรงดำรงพระชนม์ชีพอย่างเงียบ ๆ ตลอดมาจนถึงพุทธศักราช ๒๔๙๖ ได้ประชวรด้วยพระโรคชรา แพทย์ได้ถวายการรักษาพยาบาลจนถึงวันที่ ๑๙ เมษายน ๒๔๙๖ พระอาการได้กำเริบ และสิ้นชีพิตักษัยเมื่อเวลา ๗.๔๐ น. ของวันนั้น ณ วังที่ประทับเชิงสพานเสี้ยว ถนนจักรพงส์ ด้วยพระอาการอันสงบ สิริรวมพระชนมายุ ๗๓ พรรษา

พระราชประวัติสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอิศเรศจุฑามณี ตรีพิธเพ็ชรรัตนาลงกฎ อรรคราโชรสวรยศวิบุลย อดุลยเดชมหาสุขุมาลย์ วงศวโรดมบรมราชกุมาร คือพระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศร มหิศเรศรังสรรค์พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จเฉลิมพระราชมนเทียรในพระบวรราชวัง นับตามพระราชวงศ์นี้นั้นพระองค์เป็นพระราชบุตรที่ ๕๐ หรืออีกอย่างหนึ่งเป็นที่ ๒๗ ตามจำนวน นับแต่พระองค์ที่เป็นพระราชกุมารของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ ๒ ในพระบรมราชวงศ์นี้ และเป็นพระโอรสที่ ๓ ตามจำนวนซึ่งประสูติเป็นพระองค์ หรือเป็นที่ ๕ ตามจำนวนซึ่งตั้งพระครรภ์ ในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ตั้งพระครรภ์มาแต่เดือนอ้ายปีเถาะนักษัตรนพศก จุลศักราช ๑๑๖๙ เป็นปีที่ ๒๖ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมชนกนาถ ยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรในแผ่นดินนั้นอยู่ ครั้นเมื่อพระราชบุตรพระองค์นี้ตั้งพระครรภ์ขึ้น ๔ เดือน ก็ได้เสด็จเลื่อนถานันดรราชอิสริยยศ อุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในแผ่นดินนั้น ครั้นพระ-

ครรภ์ถ้วนทศมาสก็ประสูติในวันอาทิตย์เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง นักษัตรสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ เป็นปีที่ ๒๗ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เวลา ๕ นาฬิกาแต่เที่ยงคืนวันนั้นพระอาทิตย์สถิตราศีสิงห์ พระพุธ พระเสาร์ พระลัคณาอยู่ราศีสิงห์ พระเคราะห์ทั้ง ๓ อยู่ร่วมราศีกัน พระจันทร์พระพฤหัสบดี ๒ พระเคราะห์อยู่ราศีกุมภ์เล็งพระลัคณา พระอังคาร พระราหู ๒ พระเคราะห์อยู่ราศีตุลย์เป็นโยคแก่พระลัคณาแต่พระเสาร์อยู่ราศี การประสูติครั้งนี้เป็นไปตามกาลตามสมัย ที่พระราชวังเดิมปากคลองบางกอกใหญ่ ครั้งนั้นเรียกว่าพระบวรราชวังใหม่ อยู่ในกำแพงกรุงธนบุรีโบราณ เมื่อพระชนมายุพระ-ราชกุมารได้ ๑๓ เดือนหย่อนอยู่ ๗ วัน สมเด็จพระบรมชนกนาถซึ่งเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลอยู่ในเวลานั้น ก็ได้เสด็จเถลิงถวัลยราช บรมราชาภิเษกในวันอาทิตย์เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ พระราชกุมารพระองค์นี้ราชบริพารก็ได้เชิญเสด็จตามเสด็จ สมเด็จพระบรมชนกนาถมาในพระบรมมหาราชวัง แต่ ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ ก่อนแต่วันพระบรมราชาภิเษกขึ้นไปได้ ๑๐ วัน ทรงพระเจริญอยู่ในพระบรมมหาราชวังจนพระชนมายุได้ ๑๒ ขวบกับ ๖ เดือน ก็ได้รับมงคลการโสกันต์ในพระราชพิธีใหญ่ อย่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต แต่วันพุธเดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอกฉศกจุลศักราช ๑๑๘๖ พระราชกุมารองค์นี้ มี

พระชนมายุได้ ๑๖ ปีหย่อนอยู่เดือนหนึ่ง ได้เสด็จกลับคืนไปอยู่พระราชวังเดิม ได้ทำราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความชอบจึงโปรดทรงตั้งให้เป็นเจ้าฟ้าต่างกรมประกาศพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ได้บังคับบัญชาว่ากล่าวกรมทหารแม่นปืนหน้า ปืนหลัง และญวนอาสา รบแขกอาสาจาม แต่งกำปั่นเป็นเรือรบบางลำ และได้รับอาสาราชการเป็นแม่ทัพออกไปรบเมืองญวนครั้งหนึ่ง เมื่อปีฉลูนักษัตรตรีศก จุลศักราช ๑๑๙๓ เป็นปีที่ ๑๙ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประชวรตั้งแต่เดือนอ้ายปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ มาเสด็จสวรรคตในวันพุธเดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ปีกุนยังเป็นโทศกพระราชวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี และข้าราชการเป็นอันมาก ปรึกษาพร้อมยอมถวายราชสมบัติและแผ่นดิน แด่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าทั้ง ๒ พระองค์ เพื่อว่าพระองค์ใหญ่จะได้พระบรมราชาภิเษกในพระบรมมหาราชวัง และพระองค์น้อยจะได้รับพระบวรราชาภิเษกในพระบวรราชวัง พระองค์ใหญ่นั้น คือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์น้อยนั้น คือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ท่านทั้งปวงพร้อมกันเชิญเสด็จพระองค์ใหญ่เข้ามารักษาพระบรมมหาราชวัง อยู่แต่ ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๕ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกุนยังเป็นโทศก พระองค์น้อยได้เสด็จไปอยู่ในพระบวรราชวังแต่ ณ วันศุกร์เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓

พระองค์ใหญ่เสด็จเถลิงถวัลยราช รับพระบรมราชาภิเษก

ในวันพฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ ทรงพระนามในพระสุพรรณบัตรว่า สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ สุทธสมมติเทพยพงศ์ วงศาอิศวรกระษัตริย วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามใหญ่ที่ ๔ ในพระบรมราชวงศ์นี้ จึ่งโปรดให้ตั้งการพระบวรราชาภิเษกในพระบวรราชวัง แล้วพระราชทานพระบวรราชาภิเษก มีพระนามในพระสุพรรณบัตรว่า สมเด็จพระปวเรนทราเมศมหิศเรศ-รังสรรค์ มหันตวรเดโชไชย มโหฬารคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ บวรจักรพรรดิราชบวรนาถบพิตร พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้รับพระบวรราชโองการ อย่างสมเด็จพระเจ้าเอกาทศรถในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเจ้าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อได้พระบวรราชาภิเษกแล้ว ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระบวรราชวัง ซึ่งชำรุดทรุดโทรมอยู่แต่ก่อน แก้ไขให้งามดีเป็นปรกติดังเก่าบ้างยิ่งกว่าเก่าบ้าง ได้จัดการทหารและเครื่องศัสตราวุธสรรพรณยุทโธปการ ขึ้นสำหรับแผ่นดินเป็นอันมาก ได้ทรงสร้างเรือรบกลไฟชื่ออาสาวดีรศลำหนึ่ง ชื่อยงยศอโยชฌิยาลำหนึ่งขึ้นสำหรับพระนคร เป็นความชอบแก่แผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ทรงพระเจริญวัยมาจนถึงปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ มีพระราชบุตรพระราชธิดาเป็นอันมากนับถึง ๖๓ พระองค์ แต่สิ้นพระชนม์เสียแต่ยัง

พระเยาว์ ๓๓ พระองค์ ยังคงอยู่ ๓๐ พระองค์ พระองค์เจ้าชาย ๑๖ พระองค์ พระองค์เจ้าหญิง ๑๔ พระองค์ ตั้งแต่ปลายปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรมีพระอาการต่าง ๆ ไป ไม่เป็นปรกติ ไม่สบายพระองค์สืบ ๆ มา จนถึงเดือน ๖ ปีฉลูสัปตศก จุลศักราช๑๒๒๗ ทรงพระประชวรมาก พระกายทรุดโทรม พระกำลังหย่อนลง แพทย์หมอหลายพวกหลายเหล่าถวายพระโอสถแก้ไข พระอาการคลายบ้างแล้วทรุดไปเล่า จนถึงวันอาทิตย์เดือน ๒ แรม ๖ ค่ำ ปีฉลูสัปตศก เวลาเช้า ๓ โมง คือ ๙ นาฬิกาแต่เที่ยงคืน เสด็จสวรรคตเมื่อเวลาพระอาทิตย์สถิตราศีธนู องศา ๒๕ สิริพระชนมายุตามจันทรคติอย่างชาวสยามใช้ ได้ ๕๗ ปี กับ ๕ เดือนกับ ๕ วันนับเป็นวันได้ ๒๐๙๔๓ กับเศษอีก ๔ ชั่วโมง เมื่อทรงพระประชวรหนักใกล้จะเสด็จสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งการอันหนึ่งอันใดให้ลำบากพระราชหฤทัย ไว้วางพระราชอัธยาศัยแสดงการทรงเชื่อถือเป็นหนึ่งว่า สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชซึ่งดำรงยุติธรรม จะทรงพระราชดำริแล้วดำรัสการทุกสิ่งทุกอย่าง สมควรแก่เหตุผลโดยยุติธรรมและราชการแผ่นดินไม่ต้องทรงพระวิตก เพราะเคยเห็นการที่ชอบเป็นมาแล้วแต่หนหลังนั้นเป็นอันมาก

ท่านทั้งปวงอ่านเรื่องนี้แล้วจงปลงธรรมสังเวชเถิด ว่าสมบัติวิบัติทั้งปวงเป็นความทุกข์สำหรับสงสารวัฏ ความตัดอาลัยและความกำหนดในของทุกอย่างเพื่อออกจากทุกข์ทั้งปวง เป็นความดีแท้แล

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
คัดจากตำนานวังหน้า
พระนิพนธ์สมเด็จ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

---

๑ ถึงปีกุน จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระมหาอุปราช แต่ให้มีพระเกียรติยศเป็นอย่างพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกย่องสมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชามหาอุปราชครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้แก้ไขประเพณีการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ให้สมกับพระเกียรติยศที่ทรงยกย่องสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้นหลายประการ เป็นต้นว่า นามวังหน้าซึ่งเคยเรียกในราชการว่า "พระราชวังบวรสถานมงคล" ให้เปลี่ยนนามเรียกว่า "พระบวรราชวัง" พระราชพิธีอุปราชาภิเษกให้เรียกว่า "พระราชพิธีบวรราชาภิเษก" พระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัตร แบบเดิมว่า "พระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล" พระราชทานพระนามอย่างพระเจ้าแผ่นดินว่า "สมเด็จพระปวเรนทราเมศมหิศเรศรังสรรค์ ฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว" และขานคำรับสั่งกรมพระราชวังบวร ฯ เคยใช้ว่า "พระบัณฑูร" โปรดให้เปลี่ยนเป็น "พระบวร

ราชโองการ" ว่าโดยย่อ เติมคำ "บรม" เป็นฝ่ายวังหลวง และคำ "บวร" เป็นฝ่ายวังหน้าเป็นคู่กัน เกิดขึ้นในคราวนี้เป็นปฐม

เพราะเหตุที่เปลี่ยนพระราชพิธีอุปราชาภิเษกเป็นบวรราชาภิเษกดังกล่าวมานี้ ลักษณะการพิธีจึงเอาแบบอย่างพิธีบรมราชาภิเษกทางวังหลวง ไปแก้ไขลดลงเป็นตำราพิธีบวรราชาภิเษก ตั้งต้นแต่เชิญพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไปประทับอยู่ในพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อนงานพระราชพิธีบวรราชาภิเษก เสด็จประทับแรมอยู่ในพระฉากที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย เหมือนอย่างทางวังหลวงเสด็จประทับแรมอยู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยฉะนั้น ครั้นพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รื้อมณฑปพระกระยาสนานที่พระองค์สรงมุรธาภิเษก ไปปลูกพระราชทานให้เป็นที่สรงของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนที่ทำการพระราชพิธีนั้น ที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์* จัดตั้งเทียนไชยและเตียงพระสงฆ์สวดภาณวาร (อย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในพระราชวังหลวง) ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยจัดตั้งพระแท่นมณฑล และเป็นที่พระราชาคณะผู้ใหญ่สวดมนต์ (อย่างที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระราชวังหลวง) แต่งดพระที่นั่งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐหาตั้งไม่ ที่พระที่นั่งวสันตพิมาน ในห้องพระบรรทมจัดเป็นที่ประทับทรงสดับพระสงฆ์ธรรมยุติกาเจริญพระปริต (อย่าง

* **เดิมเรียกพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เข้าใจว่าเปลี่ยนเป็นพุทไธสวรรย์ เมื่อครั้งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ดังจะอธิบายต่อไปข้างหน้า**

พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในพระราชวังหลวง*) โรงพิธีพราหมณ์ปลูกในสนามหน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ตามอย่างอุปราชาภิเษก แต่ไม่มีกระบวนแห่เสด็จเหมือนอุปราชาภิเษกแต่ก่อน เพราะพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับอยู่ในพระราชวังบวรฯแล้ว

พระราชพิธีบวรราชาภิเษก ตั้งสวดเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ เป็นวันแรก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราแห่สี่สาย ขึ้นไปยังพระบวรราชวังในเวลาบ่ายทั้ง ๓ วัน ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ เป็นพระฤกษ์บวรราชาภิเษก เสด็จขึ้นไปในเวลาเช้า พระราชทานน้ำอภิเษกและพระสุพรรณบัตร กับทั้งเครื่องราชูปโภคแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเสด็จกลับแล้ว (ในจดหมายเหตุของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงมาถวายดอกไม้ธูปเทียนที่ในพระบรมมหาราชวัง และวันรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปพระราชทานต้นไม้เงินทองของขวัญ ในการเฉลิมพระราชมนเทียรที่พระบวรราชวังอีกครั้งหนึ่ง และในการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรครั้งนั้น โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์เสนาอำมาตย์ราชเสวกทั้งฝ่ายวังหลวงวังหน้าถวายดอกไม้ธูปเทียนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงประ-

---

*** ในจดหมายเหตุเก่ากล่าวแต่ว่า พระสงฆ์สวดมนต์ในพระที่นั่งทั้ง ๓ องค์ที่กล่าวนามมานั้น แต่รายการที่กล่าว ๆ ตามสันนิษฐาน เชื่อว่าไม่ผิด**

พฤติตามแบบอย่างเจ้านายรับกรม คือถวายดอกไม้ธูปเทียนแก่พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเจริญพระชนมายุยิ่งกว่าพระองค์ทุก ๆ พระองค์ ครั้นเสร็จการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรแล้ว โปรดให้แห่เสด็จพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเลียบพระนครทางสถลมารคอีกวันหนึ่ง จึงเสร็จการพระราชพิธีบวรราชาภิเษก

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบวรราชาภิเษก พระชนมายุได้ ๔๓ พรรษา เสด็จขึ้นไปประทับที่พระบวรราชวังเวลากำลังปรักหักพังทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง ข้าราชการวังหน้าที่ได้ตามเสด็จไปแต่แรกเล่ากันว่า ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวออกพระโอษฐว่า " เออ อยู่ดีดีก็ให้มาเป็นสมภารวัดร้าง " ความข้อนี้สมกับคำพระครูธรรมวิธานาจารย์สอน* เล่าว่า เมื่อก่อนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับวังที่หน้านั้น วังหน้ารกร้างหักพังมาก ซุ้มประตูและหลังคาป้อมปราการรอบวังหักพังเกือบหมด กำแพงวังชั้นกลางก็ไม่เห็นมี ท้องสนามในวังหน้าชาวบ้านเรียกกันว่า " สวนพันชาติ " เพราะพันชาติตำรวจปลูกเย่าเรือนอาศัยและขุดร่องทำสวนเต็มตลอดไปจนหน้าพระที่นั่งศิวโมกขพิมานและพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ สถานที่ต่าง ๆ เช่นศาลาลูกขุนและโรงช้างเป็นต้นของเดิมหักพังหมด มีแต่รอยเหลืออยู่ตรงที่ที่สร้างขึ้นใหม่ พระครูธรรมวิธานาจารย์ว่าสถานที่ต่าง ๆ ที่เห็นกันในชั้นหลัง เป็นของ

---

* พระครูธรรมวิธานาจารย์ได้อยู่วัดมหาธาตุมาแต่เป็นเด็กศิษย์วัด เดี๋ยวนี้อายุได้ ๘๐ ได้เคยเดินผ่านไปมาทางวังหน้าเสมอตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓

สร้างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแทบทั้งนั้น ความที่พระครูธรรมวิธานาจารย์กล่าวนับว่าต้องด้วยเหตุการณ์ คิดดูแต่สร้างวังหน้ามาจนเวลานั้นได้ถึง ๖๙ ปี ปรากฏว่าได้ซ่อมแซมปฏิสังขรณ์แต่พระราชมนเทียรเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นอกจากพระราชมนเทียรเห็นจะชำรุดทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง และคงเป็นด้วยเหตุที่วังหน้ารกร้างทรุดโทรมลงนี้เอง จึงมีหมายรับสั่งปรากฏอยู่ว่าเมื่อก่อนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จขึ้นไปประทับที่วังหน้านั้นให้ทำพิธีฝังอาถรรพ์ใหม่เมื่อเดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้แห่พระพุทธสิหิงค์กลับไปสถิตประดิษฐานในพระราชวังบวร ฯ และในวันนั้นเวลาบ่ายพระสงฆ์ ๒๐ รูปสวดมนต์ที่ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย รุ่งขึ้นวันขึ้น ๒ ค่ำเวลาเช้าพราหมณ์ฝังหลักอาถรรพ์ทุกป้อมและประตูพระราชวังบวร ฯ รวม ๘๐ หลัก เข้าใจว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปประทับที่พระราชวังบวร ฯ ในวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ นั้น

ตามที่ได้ความในจดหมายเหตุและที่พระครูธรรมวิธานาจารย์เล่าให้ฟังดังกล่าวมา เป็นอันยุติได้ว่า พระราชมนเทียรและสถานที่ต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในแผนที่วังหน้า เป็นของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ โดยมาก แต่การที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนานั้น ถ้าจะกำหนดโดยเหตุ ต่างกันเป็น ๓ ประการ คือ ก่อสร้างเฉลิมพระเกียรติยศที่เสมอด้วยพระเจ้าแผ่นดินนั้นประการ ๑ ก่อสร้างแทน

ของเดิมซึ่งปรักหักพังไปให้บริบูรณ์ดังแต่ก่อนประการ ๑ ก่อสร้างตามลำพังพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกประการ ๑ จะอธิบายต่อไปนี้ทีละอย่าง

สิ่งซึ่งสร้างขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เล่ากันมาว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเกือบจะทั้งนั้น ทั้งพระราชมนเทียรสถานและเครื่องราชูปโภคทั้งปวงตลอดจนตำแหน่งขุนนาง ยกตัวอย่างเช่นว่าจ่าตำรวจ ทรงตั้งขึ้นใหม่ในทำเนียบข้าราชการวังหลวง ก็โปรดให้ตั้งขึ้นใหม่ในทำเนียบข้าราชการวังหน้าด้วยฉะนี้เป็นต้น ว่าโดยย่อเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศสำหรับวังหลวงมีอย่างไร ก็ทรงพระราชดำริให้มีขึ้นทางวังหน้าในครั้งนั้นโดยมาก จะกล่าวแต่เฉพาะพระราชมนเทียรก่อน คือ

ข้อสำคัญ ปราสาทไม่เคยมีในพระราชวังบวรสถานมงคล จึงโปรดให้สร้างปราสาทขึ้นข้างหน้ามุขพระที่นั่งพุทไธสวรรย์องค์ ๑ ขนาดและรูปสัณฐานอย่างพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ในพระบรมมหาราชวัง ขนานนามว่า "พระที่นั่งคชกรรมประเวศ" มีเกยสำหรับขึ้นทรงช้างอยู่ข้างหน้า

สร้างพระที่นั่งโถง ทำนองพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ในพระราชวังหลวง ตรงมุมกำแพงบริเวณหน้าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย มุมข้างใต้องค์ ๑ มุมข้างเหนือองค์ ๑ มีเกยสำหรับทรงพระราชยาน ขนานนามว่า "พระที่นั่งมังคลาภิเศกองค์ ๑ พระที่นั่งเอกอลงกฎองค์ ๑"

ยังอยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๒ องค์

ในชาลาข้างท้องพระโรง สร้างพระที่นั่งโถงองค์ ๑ เหมือนอย่างพระที่นั่งสนามจันทร์ และเรียกว่าพระที่นั่งสนามจันทร์อย่างเดียวกับในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งองค์นี้ยังอยู่ แต่ชำรุดจวนพังอยู่แล้ว

สร้างพลับพลาสูงที่ทอดพระเนตรฝึกซ้อมทหารบนกำแพงพระบวรราชวังด้านตะวันออกองค์ ๑ อย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในพระราชวังหลวง แต่เป็นพลับพลาโถง เสาไม้หลังคาไม่มียอด เข้าใจว่าจะเหมือนอย่างพระที่นั่งสุทไธสวรรย์เมื่อแรกสร้าง ก่อนแก้เป็นปราสาทเมื่อในรัชกาลที่ ๓

สร้างพระตำหนักน้ำที่ท่าตำหนักแพองค์ ๑ เป็นเครื่องไม้ทำนองพระที่นั่งสร้างที่ท่าราชวรดิษฐ์เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ขนานนามว่า "พระที่นั่งนิทิทัศนาภิรมย์" ว่าสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติสร้างถวายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

สิ่งซึ่งสร้างขึ้นแทนของเก่า แต่ถ่ายแบบอย่างของในพระราชวังหลวงไปสร้างเฉลิมพระเกียรติยศก็มีหลายอย่าง เช่น โรงช้างต้น ม้าต้น และประตูมหาโภคราชสร้างใหม่เป็นประตูชั้นกลาง ทำเป็นประตูสองชั้นอย่างประตูพิมานไชยศรีในพระราชวังหลวงนั้นเป็นต้น การชักธงตราแผ่นดินที่ในพระราชวังมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ในพระราชวังหลวงตั้งเสาชักธงพระมหามงกุฎ ที่พระบวรราชวังก็โปรดให้ตั้งเสาชักธงพระจุฑามณีอย่างเดียวกัน

สิ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นให้บริบูรณ์ตามของเดิมนั้น เช่น สร้างทิมดาบ เขื่อนเพชร โรงช้าง โรงม้า ศาลาลูกขุนเป็นต้น ตลอดจนก่อสร้างซ่อมประตูที่ปรักหักพังให้กลับดีขึ้นดังเก่า ของเหล่านี้ของเดิมเป็นเครื่องไม้ สร้างใหม่เป็นเครื่องก่ออิฐถือปูนโดยมาก ตำหนักข้างในก็ซ่อมใหม่ทั้งหมดในครั้งนั้น

สิ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างตามพระราชหฤทัยของพระองค์เองนั้น คือพระราชมนเทียรที่เสด็จประทับในพระบวรราชวัง ไม่พอพระราชหฤทัยที่จะประทับพระวิมานของเดิม จะสร้างพระราชมนเทียรใหม่เป็นที่ประทับ แต่ที่พระบวรราชวังชั้นในคับแคบ จึงโปรดให้ขยายเขตชั้นในขึ้นไปข้างด้านเหนือ (เขตเดิมอยู่ตรงแนวถนนแต่ประตูสุดายุรยาตรมาทางตะวันออกในแผนที่) และให้รื้อโรงละครซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทรงสร้างไว้แต่เดิมนั้นเสีย แล้วสร้างพระราชมนเทียรใหม่ในที่บริเวณนั้นองค์ ๑ สร้างเป็นเก๋งจีนโดยฝีมืออย่างประณีตบรรจง ครั้นสำเร็จเสด็จขึ้นประทับ เผอิญประชวรเสาะแสะติดต่อมาไม่เป็นปรกติ จีนแสมาดูกราบทูลว่าเพราะพระที่นั่งเก๋งที่ประทับนั้นสร้างในที่กวงจู้ไม่ดีเป็นอัปมงคล จึงโปรดให้รื้อพระที่นั่งเก๋งนั้นไปปลูกเสียนอกวัง (ตรงที่สร้างโรงกษาปณ์เดี๋ยวนี้) ถึงรัชกาลที่ ๕ เก๋งนี้ว่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทอดพระเนตรเห็นแต่ยังทรงพระเยาว์ โปรดว่าฝีมือที่ทำประณีตน่าเสียดาย จึงให้ย้ายเอาไปปลูกไว้

ในพระราชวังดุสิต เป็นที่สำหรับเจ้านายวังหน้าไปประทับเวลาเสด็จขึ้นไปเฝ้า ฯ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ครั้นเมื่อรื้อพระที่นั่งเก๋งออกไปจากพระบวรราชวังแล้ว จึงทรงสร้างพระที่นั่งอีกองค์ ๑ ในบริเวณเดียวกัน เป็นแต่เลื่อนไปข้างตะวันออกหน่อยหนึ่ง พระที่นั่งองค์ใหม่นี้ทำเป็นตึกอย่างฝรั่ง สร้างโดยประณีตบรรจงเหมือนกัน ขนานนามว่า "พระที่นั่งอิศเรศราชานุสร" พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นี้ตลอดมาจนเสด็จสวรรคต พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรยังอยู่จนทุกวันนี้

อีกอย่างหนึ่งโปรดให้รื้อพระตำหนักแดงที่พระราชวังเดิม มาปลูกไว้ในพระบวรราชวังข้างด้านตะวันตก ตรงมุมวังที่ขยายใหม่ พระตำหนักแดงนี้เข้าใจว่าเป็นพระตำหนักเดิมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเรื่องตำนานจะกล่าวที่อื่นต่อไปข้างหน้า

อนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบังคับบัญชาทหารปืนใหญ่ จึงทรงศึกษาวิชาทหารอย่างยุโรป แล้วเอาเป็นพระธุระฝึกหัดจัดทหารตลอดมา และอีกประการ ๑ โปรดวิชาต่อเรือกำปั่นรบ ได้ทรงศึกษาตำราเครื่องจักรกลกับมิชชันนารี จนทรงสร้างเครื่องเรือกลไฟขึ้นได้ในเมืองไทยเป็นครั้งแรก จึงเป็นเหตุให้โปรดทั้งวิชาการทหารบกทหารเรือมาแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ครั้นเสด็จเฉลิมพระยศบวรราชาภิเษกแล้ว ก็ทรงจัดตั้งทหารวังหน้าขึ้นทั้งทหารบกทหารเรือ จ้างนายร้อยเอกน็อกซ์นายทหารอังกฤษ ซึ่ง

ภายหลังได้เป็นกงซุลเยเนอราลอังกฤษในกรุงเทพ ฯ และเป็นเซอรอมมิสน็อกซ์นั้น มาเป็นครูฝึกหัดตามแบบอังกฤษ ส่วนทหารเรือก็ให้พระเจ้าลูกเธอเป็นนายทหารเรือหลายพระองค์ และทรงต่อเรือรบกลไฟ มีเรืออาสาวดีรศ และเรือยงยศอโยชฌิยาเป็นต้น สำสมปืนใหญ่น้อยแลเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์สำหรับการทหารนั้นมากมาย จึงต้องสร้างสถานที่เพิ่มเติมขึ้นในวังหน้า เช่นโรงปืนใหญ่ โรงทหาร คลังสรรพยุทธ และตึกดินที่ปรากฏในแผนที่วังหน้า ล้วนเป็นของสร้างขึ้นในครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งนั้น ส่วนโรงทหารเรือนั้นจัดตั้งที่ริมแม่น้ำข้างใต้ตำหนักแพตรงที่เป็นโรงทหารเดี๋ยวนี้

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวังใหม่วัง ๑ ที่ริมคลองคูเมืองเดิมข้างฝั่งเหนือ ตรงที่เป็นโรงพยาบาลทหารทุกวันนี้ ทำทางฉนวนออกจากพระบวรราชวังข้ามคลองไปจนถึงวังใหม่ วังใหม่นี้สร้างเป็นอย่างตึกฝรั่งทั้งวัง ว่าจะไว้เป็นที่เสด็จแปรสถานไปประทับสำราญพระราชอิริยาบถ แต่ทำยังไม่ทันแล้วเสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานให้เป็นวังกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมา

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เล่ากันมาว่า พระอัธยาศัยไม่โปรดที่จะแสดงยศศักดิ์ โดยปรกติเสด็จออกให้ข้าราชการเฝ้าก็เสด็จออกที่โรงรถ ต่อเวลามีการพิธีจึงเสด็จออก

ท้องพระโรง จะเสด็จที่ใด ถ้ามิได้เป็นราชการงานเมือง ก็มักจะเสด็จแต่โดยลำพังพระองค์ บางทีทรงม้าไปกับคนตามเสด็จคนหนึ่งสองคน โดยพอพระราชหฤทัยที่จะเที่ยวประพาสมิให้ใครรู้ว่าพระองค์เสด็จ แม้จะเสด็จไปตามวังเจ้านายก็ไม่ให้รู้พระองค์ก่อน พระองค์เจ้าประดิษฐาวรการเคยตรัสเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เมื่อแรกได้บังคับช่างสิบหมู่แต่ยังเป็นหม่อมเจ้าอยู่นั้น ครั้งหนึ่งเวลาค่ำแล้ว ได้ยินเสียงคนมาร้องเรียกที่ประตูวัง ให้คนเปิดประตูออกมาพบพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปที่วัง พระองค์เจ้าประดิษฐ ฯ ตกพระทัยออกไปเชิญเสด็จมาประทับบนหอนั่ง เวลานั้นมีแต่ไต้จุดอยู่ใบหนึ่ง จะเรียกพรมเจียมมาปูรับเสด็จก็รับสั่งห้ามเสีย ประทับยอง ๆ ดำรัสเรื่องที่โปรดให้ทำสิ่งของถวายไป พลางและทรงเขี่ยไต้ไปพลาง จนเสร็จพระราชธุระจึงเสด็จทรงม้ากลับไปพระบวรราชวัง อันเรื่องทรงม้า เล่ากันว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดนัก ประทับอยู่พระบวรราชวังเสด็จทรงม้าเล่นในสนามไม่ขาด บางทีก็ทรงคลี บางทีเวลากลางคืนให้เล่นขี่ม้าซ่อนหา วิธีเล่นนั้น ให้มีคนขี่ม้าตะพายย่ามตัว แต่งตัวเหมือนกับคนอยู่โยงอีกคนหนึ่ง คนขี่ม้าหนีต้องได้ตัวก่อนจึงจะเข้าโยงได้ ความสนุกอยู่ที่รู้ไม่ได้ว่าม้าไหนเป็นม้าตัว และม้าไหนเป็นม้าอยู่โยง เพราะแต่งตัวเหมือนกัน บางทีคนขี่ม้าตัวแกล้งไล่ ผู้ที่ไม่รู้หลงหนี เลยเข้าโยงไม่ได้ก็มี เล่ากันว่าสนุกนัก บางทีก็ถึงทรงม้าเข้าล่อช้างน้ำมัน ครั้งหนึ่งว่าทรงม้าผ่านตัวโปรด ขึ้นระวางเป็นเจ้าพระยาสาย

ฟ้าฟาด เข้าล่อช้างพลายแก้ว ซึ่งขึ้นระวางเป็นพลายไฟภัทกัลป์ เวลาตกน้ำมัน พอช้างไล่ทรงกระทบแผงข้างจะให้ม้าวิ่ง ม้าตัวนั้นเป็นเต้นน้อยดีไปเต้นน้อยเสีย เล่ากันว่าวันนั้นหากหมออาจ ซึ่งเป็นหมอตัวดีขี่พลายแก้ว เอาขอพันที่สำคัญเหนี่ยวพลายแก้วไว้อยู่โดยฝีมือ อีกนัยหนึ่งว่าปีดตาช้างแล้วเบนไปเสียทางอื่นทันพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่เป็นอันตราย เห็นจะเป็นเพราะเหตุที่โปรดการทแกล้วทหารและสนุกคะนองต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ จึงเกิดเสียงกระซิบลือกันว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิชาอาคมบางคนว่าหายพระองค์ได้ บ้างว่าเสด็จลงเหยียบเรือกำปั่นฝรั่งเอียงก็มี กระบวนทรงช้างก็ว่าแข็งนัก ของที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดทรงเล่น ที่เล่าลือกันอีกอย่างหนึ่งก็แอ่วลาว ว่าทรงได้สันทัดทั้งแคนทั้งแอ่ว คำแอ่วเป็นพระราชนิพนธ์ของพระ-บาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีปรากฏอยู่จนบัดนี้หลายเล่มสมุด เซอร์ยอนเบาริงราชทูตอังกฤษเข้ามากรุงเทพ ฯ แต่งหนังสือกล่าวไว้ว่า เมื่อวันพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเลี้ยงนั้น เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้วทรงแคนให้ฟัง เซอร์ยอนเบาริงชมไว้ในหนังสือว่าทรงเพราะนัก.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จดำรงราชสมบัติอยู่ ๑๕ ปี ในตอนปลายเกิดวรรณโรคขึ้นภายในพระองค์มีพระอาการประชวรเสาะแสะมาหลายปี จึงต้องเสด็จไปเที่ยวรักษาพระองค์ตามหัวเมืองเนือง ๆ กล่าวกันว่ามักเสด็จไปประทับถิ่นที่มีบ้านลาว เพราะ

โปรดแอ่วลาว เสด็จไปประทับที่บ้านสัมปะทวน แขวงจังหวัดนครไชยศรีบ้าง ทางเมืองพนัสนิคมบ้าง แต่ไปประทับที่ตำหนักบ้านสีกา แขวงจังหวัดสระบุรีโดยมาก จนปีฉลู จุลศักราช ๑๒๒๗ พ.ศ. ๒๓๑๘ พระอาการที่ประชวรหนักลง ต้องเสด็จกลับกรุงเทพฯ และในเดือนยี่ ปีฉลูสัปตศกนั้น เป็นกำหนดพระฤกษ์จะได้ทำการพระราชพิธีโสกันต์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าสมเด็จพระอนุชาธิราชประชวรมากอยู่ จะโปรดให้เลื่อนงานโสกันต์ไป ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กราบทูลขออย่าให้เลื่อนงาน ว่าพระองค์ประชวรมากอยู่แล้วจะไม่ได้มีโอกาสสมโภชจึงต้องโปรดให้คงงานไว้ตามพระฤกษ์เดิม ครั้นถึงงานพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้เจ้าพนักงานเตรียมกระบวนจะเสด็จลงมาจรดพระกรรไกรพระราชทาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ต้องรับสั่งให้ทอดที่ราชอาสน์เตรียมไว้รับเสด็จตามเคย ทั้งทรงทราบอยู่ว่าพระอาการมากจะไม่เสด็จลงมาได้ โดยจะมิให้สมเด็จพระอนุชาธิราชโทมนัสน้อยพระทัย ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ข้าพเจ้าเคยได้ยินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งเล่าว่า เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น เสด็จขึ้นไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อใด มักดำรัสเรียกเข้าไปให้ใกล้

แล้วยกพระหัตถ์ลูบ รับสั่งว่า "เจ้าใหญ่นี้และต่อไปจะเป็นที่พึ่งของญาติได้"

ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรหนักนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปทรงรักษาพยาบาลทั้งกลางวันกลางคืน ประชวรมาจนวันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ พอเย็นวันสุดงานพระราชพิธีโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตที่พระที่นั่งอิศเรศราชานุสร พระชนมายุได้ ๕๘ พรรษา การพระศพโปรดให้เรียกว่าพระบรมศพ จัดเหมือนอย่างพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทุกอย่าง เว้นแต่มิได้ทรงพระลองเงินกับประกาศให้คนโกนหัวไว้ทุกข์แต่ที่มีสังกัดในพระบวรราชวัง เหมือนอย่างกรมพระราชวังบวร ฯ มิได้ให้โกนหัวทั้งแผ่นดิน

ครั้นถึงปีขาล พ.ศ. ๒๔๑๙ โปรดให้ทำพระเมรุที่ท้องสนามหลวง ตามแบบอย่างพระเมรุพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน และจัดการแห่พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำนองครั้งกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ในรัชกาลที่ ๒ แต่เพิ่มเติมพระเกียรติยศพิเศษขึ้นเป็นหลายประการ.

ปรากฏรายการงานพระเมรุครั้งนั้นว่า ณ เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ เชิญพระบรมธาตุแห่แต่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัยในพระบวรราชวังออกประตูมหาโภคราช และประตูบวรยาตรา ด้านตะวันออก มาสมโภชที่พระเมรุวันกับคืนหนึ่ง แห่พระบรมธาตุกลับแล้ว ถึงเดือน

๓ ขึ้น ๖ ค่ำ เพลาบ่าย ๒ โมง เชิญพระบรมศพแห่ออกประตูโอภาสพิมานชั้นกลางด้านเหนือ และประตูพิจิตรเจษฎาด้านตะวันตกพระบวรราชวัง ไปถึงตำหนักแพ เชิญพระบรมโกศประดิษฐานเหนือพระแท่นแว่นฟ้าในเรือพระที่นั่งกิ่งไกรสรมุข แห่ล่องลงมาประทับที่พระราชวังเดิม ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประทับอยู่ตลอดในรัชกาลที่ ๓ มีมหรสพสมโภชคืนหนึ่ง ครั้นเวลาดึกเคลื่อนเรือพระบรมศพประทับที่ท่าฉนวนวัดพระเชตุพน รุ่งขึ้น ขึ้น ๖ ค่ำ เวลาเช้าแห่กระบวนน้อยไปยังที่ตั้งกระบวนใหญ่ที่ถนนสนามไชย เชิญพระบรมโกศขึ้นพระมหาพิชัยราชรถแห่ไปยังพระเมรุมาศ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล และมีมหรสพสมโภช ๗ วัน แล้วพระราชทานเพลิงเมื่อขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๓ เมื่อเสร็จการสมโภชพระบรมอัฐิแล้ว โปรดให้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่พระที่นั่งอิศเรศราชานุสรที่ในพระบวรราชวัง.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตนั้น วังหน้าผิดกับเวลาเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ สวรรคตหลายอย่าง เป็นต้นว่า พระราชวังบวร ฯ ที่เคยชำรุดทรุดโทรม พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิสังขรณ์ให้กลับบริบูรณ์ดีแล้วทั้งข้างหน้าข้างในทั่วไป และเจ้านายฝ่ายในพระบวรราชวังก็มีมากขึ้น มีพระองค์เสด็จอยู่ทั้ง ๔ รัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ไม่ควรจะทิ้งพระบวร

ราชวังให้เป็นวังร้างว่างเปล่าเหมือนอย่างแต่ก่อน และตามราชประเพณีครั้งกรุงเก่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปประทับอยู่วังหน้าก็เคยมี ดังกล่าวมาแต่ก่อนแล้ว จึงเสด็จขึ้นไปประทับเป็นประธานในพระบวรราชวังเนือง ๆ บางทีก็เสด็จไปเยี่ยมเยียนเฉพาะเวลา บางทีประทับแรมอยู่ก็มีบ้าง และเวลานั้นมีเก๋ง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระวิสูตรวารี มลิสร้างถวายตรงหน้าพระที่นั่งอิศเรศราชานุสร ยังค้างอยู่ จึงโปรดให้สร้างต่อมาจนสำเร็จ ขนานนามว่า "พระที่นั่งบวรบริวัติ" เป็นที่ประทับเวลาเสด็จไปอยู่พระบวรราชวัง ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แต่ต่อมา ดำรัสว่าที่พระที่นั่งบวรบริวัติถูกแดดบ่ายร้อนจัดนัก โปรดให้สร้างตึกอีกหลัง ๑ ต่อไปข้างเหนือ การยังไม่สำเร็จจนตลอดรัชกาลที่ ๔

ตรงนี้ควรจะกล่าวถึงเรื่องข้าราชการวังหน้าแทรกสักหน่อยด้วยเนื่องในเรื่องตำนานของวังหน้ามาแต่ครั้งกรุงเก่า ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ไม่ปรากฏทำเนียบในกฎหมายเดิม (ที่พิมพ์เป็นเล่มนั้น) แต่มีข้าราชการบางตำแหน่งในทำเนียบเดิม เช่นหลวงมหาอำมาตย์ ว่าเป็นสมุหมหาดไทยฝ่ายเหนือ หลวงธรรมไตรโลก ว่าเป็นสมุหพระกลาโหมฝ่ายเหนือ คำว่า "ฝ่ายเหนือ" ที่กล่าวในทำเนียบ หมายความว่าราชธานีฝ่ายเหนือ คือเมืองพิษณุโลกเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย คือเป็นอัครมหาเสนาบดีของเจ้าที่ครองเมืองพิษณุโลก ถึงเจ้ากรมพระตำรวจ ตำแหน่งขุนราชนรินทร ขุนอินทรเดช ที่เรียกว่า "กรมพระตำรวจนอก" นั้น

ก็เป็นตำแหน่งตำรวจฝ่ายเหนืออย่างเดียวกัน ด้วยมีปรากฏในเรื่องพระราชพงศาวดารว่า เมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีมาล้อมกรุงเก่าไว้ พระมหาธรรมราชาที่ครองเมืองพิษณุโลกมาในกองทัพกับพระเจ้าหงสาวดี เสด็จเข้ามาว่ากล่าวชาวเมืองให้ยอมแพ้ ชาวเมืองไม่เชื่อ กลับเอาปืนยิงพระมหาธรรมราชา ขุนอินทรเดชเข้าอุ้มพระองค์พาหนีปืนไป ความอันนี้เป็นหลักฐานว่า ตำแหน่งขุนอินทรเดชเป็นตำรวจพิษณุโลก เลยส่อให้เห็นต่อไปว่า ที่เรียกในทำเนียบว่า "ตำรวจสนม" ซึ่งขุนพรหมบริรักษ์ ขุนสุริยภักดีเป็นเจ้ากรมนั้น เดิมเห็นจะเป็นตำรวจสำหรับพระอัครมเหสี ตำรวจสำหรับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน เดิมมีแต่ ๔ ตำรวจเท่านั้น ตำแหน่งข้าราชการฝ่ายเหนือ ที่กล่าวมานี้เห็นจะรวมสมทบเข้าในทำเนียบข้าราชการวังหลวง เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชนั้นเอง หรือมิฉะนั้นก็ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่จริงตำแหน่งข้าราชการตามทำเนียบฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ที่ปรากฏในชั้นหลัง เช่น พระยาจ่าแสนยากร และพระยากลาโหมราชเสนาเป็นต้น น่าจะเกิดขึ้นเมื่อครั้งสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นพระมหาอุปราช ด้วยมีพระเกียรติยศเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดิน แต่ไม่ปรากฏหลักฐาน ในหนังสือพระราชพงศาวดารมามีชื่อขุนนางวังหน้า ตามทำเนียบใหม่บางตำแหน่งปรากฏต่อเมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นพระมหาอุปราชในแผ่นดินสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาจึงสันนิษฐานว่า จะพึ่งตั้งทำเนียบข้าราชการวังหน้าสังกัดเป็นหมวดหมู่เมื่อตั้งกรมพระราช

วังบวรสถานมงคลในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาเป็นเดิมมา ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ที่มาตั้งในกรุงรัตนโกสินทร เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น เอาทำเนียบอย่างครั้งกรุงเก่ามาตั้ง แล้วมาเพิ่มเติมขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ตรงกับทำเนียบวังหลวง เหตุด้วยมีพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ตำแหน่งข้าราชการวังหน้าจึงมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก.

อนึ่งตามประเพณีมีแต่โบราณมา เวลาว่างพระมหาอุปราชจะเป็นเพราะเหตุพระมหาอุปราชเสด็จผ่านพิภพเป็นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ดี หรือพระมหาอุปราชสวรรคตก็ดี ข้าราชการวังหน้าต้องมาสมทบเป็นข้าราชการวังหลวง ผู้ที่รับราชการกรมไหนในวังหน้าก็มารับราชการในกรมนั้นในพระราชวังหลวง แต่นั้นสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงตั้งทั้งตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงและวังหน้า จนทรงตั้งพระมหาอุปราชเมื่อใด ข้าราชการที่ตำแหน่งเป็นฝ่ายพระราชวังบวรฯก็กลับไปรับราชการในพระมหาอุปราช เป็นประเพณีมีมาดังนี้

พิเคราะห์ในทางพงศาวดารของข้าราชการวังหน้าในชั้นกรุงรัตนโกสินทรนี้ เมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงเลือกสรรผู้ซึ่งทรงคุ้นเคยใช้สอยในพระองค์มาแต่ก่อน มาตั้งเป็นข้าราชการวังหน้าตามพระอัธยาศัย ข้าราชการวังหลวงกับวังหน้าครั้งนั้นเสมอเป็นต่างพวก มาในตอนปลายจึงมีเหตุเกิดอริกันดังอธิบายมาแล้ว เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว ข้าราชการวังหน้ามาสมทบอยู่ในพระราชวังหลวง

๓ ปี ขุนนางครั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ที่ร้ายก็ถูกกำจัดไป ที่ดีก็ย้ายไปรับราชการตำแหน่งในพระราชวังหลวง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้อุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชบวรสถานมงคล ข้าราชการวังหน้าชั้นเดิมเห็นจะเหลืออยู่น้อย จึงปรากฏว่าทรงตั้งข้าหลวงเดิมเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ โดยมาก ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ มีพระราชประสงค์ตัวคนที่ได้ทรงตั้งเป็นตำแหน่งขุนนางวังหน้าไว้รับราชการในพระราชวังหลวง จึงต้องจัดหาข้าราชการวังหน้าขึ้นใหม่สำหรับสมเด็จพระอนุชาธิราชพระบัณฑูรน้อย ที่ได้อุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในครั้งนั้นเห็นจะทรงพอพระราชดำริปฤกษากัน จะป้องกันมิให้ข้าราชการวังหน้ากับวังหลวงเกิดเป็นต่างพวกต่างเหล่าดังแต่ก่อน จึงโปรดให้จัดบุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่ในพระราชวังหลวง แบ่งไปรับราชการมีตำแหน่งในฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ทุก ๆ ตระกูล ยกตัวอย่างดังเช่นในตระกูลเจ้าพระยามหาเสนาบุนนาค สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ผู้พี่ ได้เป็นจมื่นไวยวรนาถในพระราชวังหลวง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติผู้น้อง ได้เป็นจมื่นเด็กชายในพระราชวังบวร ฯ เป็นต้น ในสกุลอื่น ๆ ก็แบ่งไปโดยทำนองเดียวกัน ครั้นกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคต ข้าราชการวังหน้าสมทบในพระราชวังหลวง ก็เข้ากันได้เป็นอันหนึ่งอันเดียว ได้ย้ายมาเป็นตำแหน่งข้าราชการฝ่ายวังหลวงในระหว่างเวลาว่างพระมหาอุปราชอยู่ ๗ ปีนั้น

โดยมาก ยกตัวอย่างเช่นสมเด็จเจ้าพระยาทั้ง ๒ องค์ที่กล่าวมาแล้ว สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ได้เป็นพระยาสุริยวงศ์มนตรีจางวางมหาดเล็กแล้ว สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยก็ได้เป็นพระยาศรีสุริยวงษ์จางวางมหาดเล็ก ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ กลับไปรับราชการในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ เห็นจะเหลือข้าราชการวังหน้าครั้งกรมพระราชวังบวรฯในรัชกาลที่๒กลับไปไม่เท่าไร แต่ต่อมาไม่ช้าเมืองเวียงจันท์เป็นขบถ กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องเสด็จเป็นจอมพลไปปราบปรามเมืองเวียงจันท์ เห็นจะโปรดให้เลือกสรรผู้ที่มีความสามารถไปเป็นขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ คราวไปทัพนั้นหลายคน ปรากฏข้าราชการผู้ใหญ่ในตารางเกณฑ์ทัพหลายทัพหลายตำแหน่ง แต่ชั้นผู้น้อยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงจัดคนพระราชทานอย่างเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวังบวร ฯ ต้องทรงเลือกหาเองได้ยินเล่ากันว่า ครั้งนั้นพวกข้าราชการวังหลวงไม่ใคร่มีใครสมัครขึ้นไปอยู่วังหน้า ได้แต่ผู้ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงคุ้นเคยชอบพอในส่วนพระองค์มาแต่ก่อน หรือที่ไม่ใคร่มีช่องทางที่จะได้ดีทางวังหลวงไปเป็นข้าราชการวังหน้า เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสวรรคตแล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชว่างอยู่ถึง ๑๘ ปี ข้าราชการวังหน้าที่มาสมทบอยู่ในพระราชวังหลวงก็หมดตัวแต่ในรัชกาลที่ ๓ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด

ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชบวรราชาภิเษก เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องหาข้าราชการวังหน้าใหม่ทั้งชุด จึงโปรดจัดให้บุตรหลานข้าราชการผู้ใหญ่ในพระราชวังหลวง แบ่งไปรับราชการฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เหมือนอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ข้าราชการวังหน้าครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงอยู่ในสกุลเดียวกับข้าราชการวังหลวงโดยมาก.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว ข้าราชการฝ่ายพระบวรราชวังก็ลงมาสมทบรับราชการในพระราชวังหลวง ตำแหน่งสังกัดกรมไหนก็ไปรับราชการในกรมที่ตรงกันตามประเพณีโบราณทุก ๆ กรม มีที่ต้องจัดเป็นพิเศษอยู่ ๒ กรม คือกรมทหารบกกับทหารเรือด้วยพึ่งจัดตั้งขึ้นใหม่ในครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และในครั้งนั้นการบังคับบัญชาทหารอย่างยุโรปยังไม่ได้รวมขึ้นตรงต่อกระทรวงกลาโหมทุกกรมทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการทหารบกวังหน้า และโปรดให้กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าอยู่หัวทรงบัญชาการทหารเรือวังหน้าต่อมา

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้ ๓ ปี ถึงปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล

พระนามพระเจ้าลูกเธอ

ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

รัชกาลที่ ๔

ประสูติเมื่อก่อนบวรราชาภิเษก

---

๑ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ปีมะแมสัปตศก จุลศักราช ๑๑๙๗ พ.ศ. ๒๓๗๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเอม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๒ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ณ วัน ๕ ๑ฯ ๑๐ ค่ำ ปีระกานพศก จุลศักราช ๑๑๙๙ พ.ศ. ๒๓๘๐

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดามาไลย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓

๓ พระองค์เจ้าชายยอดยิ่งยศ บวรราโชรสรัตนราชกุมาร ประสูติ ณ วัน ๕ ฯ๒ ๑๐ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเอม

ในรัชกาลที่ ๔ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เมื่อ ณ วัน ๖ ๑๔ฯ ๔ ค่ำปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

ถึงรัชกาลที่ ๕ ได้พระราชทานอุปราชาภิเษก เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ทิวงคตในรัชกาลที่ ๕ ณวัน ๖ ๓ฯ ๙ ค่ำ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘

๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูติ ณ วัน ๑ ๑๒ฯ ๑๐ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดากุหลาบ

๕ พระองค์เจ้าหญิงดวงประภา ประสูติ ณ วัน ๕ ฯ๒ ๓ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดามาไลย

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ วันที่ ๒ เมษายน ร.ศ. ๑๑๔ พ.ศ. ๒๔๓๘

๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ณ วัน ๖ ฯ๒ ๔ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๐๐ พ.ศ. ๒๓๘๑

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาตาด

๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีกุนเอกศก จุลศักราช ๑๒๐๑ พ.ศ. ๒๓๘๒

เจ้าจอมมารดาใย

๘ พระองค์เจ้าหญิงบุษบา ประสูติ ณ วัน ๑ ๖ ๘ ค่ำ ปีกุนเอกศก จุลศักราช ๑๒๐๑ พ.ศ. ๒๓๘๒

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดากลิ่น

๙ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีกุนเอกศก จุลศักราช ๑๒๐๑
พ.ศ. ๒๓๘๒
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาบาง

๑๐ พระองค์เจ้าชายสุธารศ ประสูติ ณ วัน ๒ ๕ฯ ๙ ค่ำ ปีชวด
โทศก จุลศักราช ๑๒๐๒ พ.ศ. ๒๓๘๓
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดากุหลาบ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๙ มิถุนายน ร.ศ.
๑๑๒ พ.ศ. ๒๔๓๖

๑๑ พระองค์เจ้าหญิงสุดาสวรรค์ ประสูติ ณ วัน ๔ ๗ฯ ๙ค่ำ ปี
ชวดโทศก จุลศักราช ๑๒๐๒ พ.ศ. ๒๓๘๓
ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดามาไลย
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ.
๑๓๑ พ.ศ. ๒๔๕๕

๑๒ พระองค์เจ้าชายวรรรัตน ประสูติ ณ วัน ๗ ฯ๑๒ ๖ ค่ำ ปีฉลู
ตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๘๔
เจ้าจอมมารดาเกด
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นพิศาล
บวรศักดิ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง
ตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ.
๑๒๕ พ.ศ. ๒๔๔๙

เป็นต้นสกุลวรรัตน ณ กรุงเทพ ฯ

๑๓ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๘๔

เจ้าจอมมารดาบัว

๑๔ พระองค์เจ้าหญิงตลับ ประสูติปีฉลูตรีศก จุลศักราช ๑๒๐๓ พ.ศ. ๒๓๘๔

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดากลีบ

๑๕ พระองค์เจ้าชายปรีดา ประสูติ ณ วัน ๑ ฯ ๘ ค่ำ ปีขาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๐๔ พ.ศ. ๒๓๘๕

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเอม

๑๖ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติ ณ วัน ๗ ฯ ๕ ค่ำ ปีมะโรงฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖ พ.ศ. ๒๓๘๗

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาบาง

๑๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะโรงฉศก จุลศักราช ๑๒๐๖ พ.ศ. ๒๓๘๗

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อน

๑๘ พระองค์เจ้าชายภาณุมาศ ประสูติ ณ วัน ๗ ฯ ๑๐ ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วัน ๗ ฯ ๓ ๙ ค่ำ ปีชวด

สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๕๐ พ.ศ. ๒๔๓๑
เป็นต้นสกุลสภาณุมาศ ณ กรุงเทพฯ

๑๙ พระองค์เจ้าชายหัศดินทร์ ประสูติ ณ วัน ๓ ๑๓ ฯ ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาหนู
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นบริรักษ์นรินทรฤทธิ์ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๒ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วัน ๗ ฯ ๗ ๙ ค่ำ ปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙

๒๐ พระองค์เจ้าชายเนาวรัตน ประสูติ ณ วัน ๓ ฯ ๕ ๔ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘
ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดาเอม
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นสถิตย์ธำรงสวัสดิ์ เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นต้นสกุลนวรัตน ณ กรุงเทพฯ

๒๑ พระองค์เจ้าชายเบญจางค์ ประสูติ ณ วัน ๖ ฯ ๘ ๔ ค่ำ ปีมะเส็งสัปตศก จุลศักราช ๑๒๐๗ พ.ศ. ๒๓๘๘
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วัน ๒ ๑๐ ๒ ค่ำ ปีชวด อัฐศก พ.ศ. ๒๔๑๙

๒๒ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะแมนพศก จุลศักราช ๑๒๐๙ พ.ศ. ๒๓๙๐

เจ้าจอมมารดาด้ำ

๒๓ พระองค์เจ้าชายยุคุนธร ประสูติ ณ วัน ๒ ๑๐ ๘ ค่ำ ปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๑

เจ้าจอมมารดาแย้ม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๒๔ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๑

๒๕ พระองค์เจ้าหญิงรายี ประสูติ ณ วัน ๗ ๑ ๑๒ ค่ำ ปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๑

เจ้าจอมมารดาเยี่ยง

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘ พ.ศ. ๒๔๔๒

๒๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาเอี่ยม

๒๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีระกาเอกศกจุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาดำ

๒๘ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ. ๒๓๙๒

เจ้าจอมมารดาเที่ยง

๒๙ พระองค์เจ้าชายกระจ่าง ประสูติ ณ วัน ๔ ฯ ๑๐ ๑๐ ค่ำ ปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ พ.ศ ๒๓๙๒

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาเพื่อน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๓๐ พระองค์เจ้าหญิงวงจันทร์ ประสูติ ณ วัน ๓ ฯ ๗ ๘ ค่ำ ปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓

ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดาเอม

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖, เมื่อ ณ วันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙

๓๑ พระองค์เจ้าชายวัชรินทร์ ประสูติปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาตาด

๓๒ พระองค์เจ้าหญิงจำเริญ ประสูติ ณ วัน ๓ ฯ ๑๒ ๘ ค่ำ ปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓

ที่ ๔ ในเจ้าจอมมารดากลีบ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๖ พ.ศ. ๒๔๕๐

๓๓ พระองค์เจ้าหญิงถนอม ประสูติ ณ วัน ๔ ๑๒ ๘ ค่ำ ปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ พ.ศ. ๒๓๙๓
เจ้าจอมมารดาพัน
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อณวัน ๓ ๑๑ ๑๒ ค่ำ ปีระกาสัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘

ประสูติเมื่อบวรราชาภิเษกแล้ว

๓๔ พระองค์เจ้าชายโตสินี ประสูติ ณ วัน ๗ ๗ ๑๒ ค่ำ ปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔
ที่ ๕ ในเจ้าจอมมารดากลีบ
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๘ เป็นต้นสกุลโตษะณีย์ ณ กรุงเทพ ฯ

๓๕ พระองค์เจ้าชายเฉลิมลักษณวงษ์ ประสูติวัน ๒ ๔ ๙ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาขลิบ
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตรเป็นกรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร เมื่อ ณ วันจันทร์ที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๖
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ ณ วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖

๓๖ พระองค์เจ้าชายนันทวัน ประสูติ ณ วัน ๓ ๘ ๑๑ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๙๖
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาหนู

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒ เมษายน ร.ศ.
๑๑๐ พ.ศ. ๒๔๓๔
เป็นต้นสกุลนันทวัน ณ กรุงเทพ ฯ

๓๗ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕
พ.ศ. ๒๓๙๖
เจ้าจอมมารดาจัน

๓๘ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕
พ.ศ. ๒๓๙๖
ที่ ๖ ในเจ้าจอมมารดากลิ่น

๓๙ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖
พ.ศ. ๒๓๙๗
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาพลับ

๔๐ พระองค์เจ้าชายวัฒนา ประสูติ ณ วัน ๗ ฯ๔ ๑ ค่ำ ปีขาล
ฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖ พ.ศ. ๒๓๙๗
เจ้าจอมมารดาลำภู

๔๑ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีขาลฉศก จุลศักราช ๑๒๑๖
พ.ศ. ๒๓๙๗
ที่ ๗ ในเจ้าจอมมารดากลิ่น

๔๒ พระองค์เจ้าหญิงภัควดี ประสูติ ณ วัน ๒ ๑๕ฯ ๕ ค่ำ ปีเถาะ
สัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘
เจ้าจอมมารดาพลอย

๔๓ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗

พ.ศ. ๒๓๙๘

ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาช้อย

๔๔ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีเถาะสัปตศก จุลศักราช

๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘

ที่ ๘ ในเจ้าจอมมารดากลีบ

๔๕ พระองค์เจ้าหญิงวรภักตร์ ประสูติ ณ วัน ๑ ๑๕ ๑๒ ค่ำ ปี

เถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘

เจ้าจอมมารดาส่าน

๔๖ พระองค์เจ้าหญิงวิไลยทรงกัลยา ประสูติ ณ วัน ๒ ๖ ๒ ค่ำ

ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗ พ.ศ. ๒๓๙๘

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาขลิบ

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕

๔๗ พระองค์เจ้าหญิงเฉิดโฉม ประสูติ ณ วัน ๗ ๕ ๕ ค่ำ ปี

มะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙

เจ้าจอมมารดาสีดา

๔๘ พระองค์เจ้าหญิงประโลมโลกย์ ประสูติ ณ วัน ๗ ๓ ๗ ค่ำ

ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙

เจ้าจอมมารดาแก้ว

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ มกราคม ร.ศ.

๑๑๙ พ.ศ. ๒๔๔๓

๔๙ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘
พ.ศ. ๒๓๙๙
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาพลับ

๕๐ พระองค์เจ้าชายพรหมเมศ ประสูติ ณ วัน ๔ ๑๑ ๙ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
เจ้าจอมมารดาพรหมา
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔

๕๑ พระองค์เจ้าหญิงโศภส่าง ประสูติ ณ วัน ๕ ๕ ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
เจ้าจอมมารดาหงส์

๕๒ พระองค์เจ้าหญิงพิมพัยศรสร้อย ประสูติ ณ วัน ๔ ๙ ๑ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
ที่ ๑ ในเจ้าจอมมารดาวันดี

๕๓ พระองค์เจ้าชายจรูญโรจน์เรืองศรี ประสูติ ณ วัน ๓ ๑๔ ๔ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ พ.ศ. ๒๓๙๙
ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาซ้อย
ในรัชกาลที่ ๕ ได้รับพระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่นจรัสพรปฏิภาณเมื่อ ณ วันพุธที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ ๒๔๓๙
สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ กันยายน ร.ศ. ๑๒๖ เป็นต้นสกุลจรูญโรจน์ ณ กรุงเทพ ฯ

๕๔ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐

ที่ ๙ ในเจ้าจอมมารดากลิ่น

๕๕ พระองค์เจ้าชายสนั่น ประสูติ ณ วัน ๗ ๆ ๗ ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐

เจ้าจอมมารดาอ่อน

สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อณวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๖

๕๖ พระองค์เจ้าชาย ประสูติปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ พ.ศ. ๒๔๐๐

ที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาซ้อย

๕๗ พระองค์เจ้าหญิง ประสูติปีมะเมียสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๒๐ พ.ศ. ๒๔๐๑

เจ้าจอมมารดาสายบัว

๕๘ พระองค์เจ้าหญิงสองพระองค์ ประสูติ ณ วัน ๕ ๆ ๑๕ ๒ ค่ำ ปีวอกโทศก จุลศักราช ๑๒๒๒ พ.ศ. ๒๔๐๓

ที่ ๒ ในเจ้าจอมมารดาวันดี

ประสูติก่อนบวรราชาภิเษก ๓๓ องค์ ประสูติในวังหน้า ๒๕ องค์ รวม ๕๘ พระองค์

เพลงยาวและสักวา

พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๏เราที่ต้องรองภูมินทร์นามปิ่นเกล้า คิดบทเกลาไว้เป็นกลอนสุนทรสนอง
เป็นคติควรดำริขอเชิญตรอง ตามทำนองโบราณราชประเพณี
แม้ผู้ใดใครเป็นข้าราชกิจ อย่าห่อนคิดถือโกรธเท่าเกศี
ถึงจะต้องราชทัณฑ์ทำสักพันที ก็ควรที่รับผิดอย่าคิดโกง
อีกข้อหนึ่งอย่าพึงทำปากมาก รู้สิ่งใดแล้วอย่าอยากพูดโผงโผง
ความข้างในออกไปนอกออกตะโกรง จงชักโยงหักใจอย่าได้ทำ
อันปากบอนนี้เป็นการพานชั่วมาก พอใจอยากชอบพอในข้อขำ
จึงได้คิดยอกย้อนบอนระยำ เพราะหมายทำการชอบมอบกายา
ต้องคิดไปจึงจะได้เห็นว่าผิด ความชั่วนั้นมันจะติดเพราะอิจฉา
วิสัยคนปากคนอกตัญญุตา ไม่ซื่อต่อภัสดาที่ชื่นเชย
ถึงผู้ใดจักไปเลี้ยงดูเล่า ชั่วของเจ้าเขาไม่ลืมดอกน้องเอ๋ย
ใครคิดร้ายต่อสามีไม่ดีเลย อย่าเชือนเฉยตรึกตรองไว้ลองดู
นางโมราฆ่าพระจันทโครพ ความไม่จบลือเล่าจนเข้าหู
ควรจะจำใส่ใจไว้เป็นครู จะได้รู้ชั่วเช่นไว้เป็นตรา
จงรำลึกนึกดูเมื่ออยู่บ้าน เคยสำราญเป็นไฉนอย่างไรหนา
คนทั้งหลายเขาก็เรียกตามฉายา ที่มีมาว่าอีนี่อีนั่นไป
ประเดี๋ยวนี้คนทั้งนั้นก็หันกลับ มาคำนับว่าคุณจอมหม่อมฉันไหว้
มีวาสนาเหมาะเจาะขึ้นเพราะใคร เหตุไฉนลืมคุณกรุณา

อันตัวเรานี้ก็รองพระจอมเจ้า เป็นขั้นเกล้าในสยามภาษา
มียศศักดิ์ประจักษ์ทั่วทุกพารา พระทรงธรรม์กรุณาชุบเลี้ยงเรา
ถึงใครใครที่จะตกมาเป็นห้าม ไม่มีความขายหน้าดอกหนาเจ้า
เสียแต่ไม่ฉายเฉิดเพริศพริ้งเพรา เพราะแก่เถ้าหงุบหงับไม่ฉับไว
ถ้าจะว่าไปจริงทุกสิ่งสิ้น ก็พอกินตามแก่แก้ขัดได้
หรือน้ำจิตคิดเห็นเป็นอย่างไร จึงมิได้ปลงรักสักเวลา
การสิ่งใดที่ไม่ดีเรามิชอบ อ้อนวอนปลอบจงจำอย่าทำหนา
ก็ไม่พึ่งขึ้นขัดอัธยา ยิ่งกับว่าตอไม้ไม่ไหวติง
ที่ข้อใหญ่ชี้ให้เห็นเรื่องเล่นเพื่อน ทำให้เพื่อนราชกิจผิดทุกสิ่ง
ถ้าจะเปรียบเนื้อความไปตามจริง เสมอหญิงเล่นชู้จากสามี
นี่หากวังมีกำแพงแข็งแรงรอบ เป็นคันขอบดุจเขื่อนคีรีศรี
ถ้าหาไม่เจ้าจอมหม่อมเหล่านี้ จะไปเล่นจ้ำจี้กับชาย เอย ฯ

๑ พี่สุดครวญแสนครวญรัญจวนถึง

จนพลบค่ำเขาย่ำหอกลองตึง นอนรำพึงเปลี่ยวเปล่าเศร้าวิญญา
พอพระหมดถึงกำหนดเวลาเครื่อง จึงค่อยเปลื้องความทุกข์เป็นสุขา
แสนชื่นเหมือนจะกลืนพระกระยา ในโถฝาลายครามสักสามใบ
นั่งเก้าอี้ชมนางพลางกินเข้า ตักเกาเหลาแทบหมดซดน้ำใส
เพราะความรักนั่งกระหยิ่มอิ่มในใจ เปรียบเหมือนได้ดูกำตัดถนัดรวย
จะพิศไหนดูละไมละม่อมเหมาะ ช่างฉอเลาะหยิบหยิ่งสมทรงสวย
ทั้งจริตก็ชะอ้อนอ่อนระทวย เนตรขนงก่งสวยดังวงจันทร์
จะพิศดูเรือนผมก็สมพักตร์ ยิ่งเพิ่มรักหวนจิตคิดกระสัน

ทำไมจึงจะได้ห่อลูกจันทร์ มาชมเล่นทั้งกลางวันกลางคืน เอย ๒

๏ สักวาเวลาก็ดึกดื่น น้ำค้างชื้นเมฆหมอกออกหนาวหนาว
จำจะลาน้องรักไว้สักคราว หนทางบ้านย่านยาวระยะไกล
องค์อิเหนาสักวาจะลาแล้ว ไปทางแถวชลธาชลาไหล
ด้วยกลัวน้ำจะแห้งคลองจึงต้องไป ถ้าอยู่ได้ก็จะอยู่จนกรู่ เอย ๒

๏ สักรวาเวลาก็ดึกดื่น น้ำค้างชื้นเมฆหมอกออกหนาวหนาว
เสียงไก่แจ้แซ่ขันกระชั้นช้าว จนฟ้าขาวเดือนดับลับโพยม
จะขอลาครรไลไปสถาน ไม่เนิ่นนานก็จะกลับมาชมโฉม
เสียดายนักความรักจะทรุดโทรม จะทุกข์โทมนัสหาสุดา เอย ๒

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทยเขษม ถนนเฟื่องนคร พระนคร
นายอำพัน ฉายางกูร ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๔๘๖

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด